

Юрченко В. М.

СТРУКТУРНІ ТА РІВНЕВІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПСИХІКУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті проаналізовано історичний процес становлення структурно-рівневого підходу до розуміння психіки людини у філософії (Платон, Аристотель, Ф. Аквінський, Р. Декарт, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, Г. Гегель, А. Бергсон, Л. Клагес, О. Кро, М. Шелер та ін.), нейрофізіології (І. М. Сеченов, Х. Джексон, Ч. Шеррінгтон, І. Павлов, Ю. Конорські, А. Меграбян, Д. Х'юбел, Т. Візел, О. Ухтомський та ін.) та психології (С. Холл, Д. Болдуїн, У. Гамільтон, Г. Гефдинг, Е. Титчинер, В. Дільтей, Ф. Крюгер, Х. Еренфельс, М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, Т. Рібо, П. Жане, Ж. Піаже, З. Фрейд, Д. Узнадзе, Л. Виготський, М. Бернштейн, О. Лурія, О. Леонт'єв, О. Запорожець та ін.).

Ключові слова: *структурно-рівневий підхід, історичний процес, психіка людини, філософія.*

В статті проаналізовані історичний процес становлення структурно-рівневого підходу к пониманию психики человека в философии (Платон, Аристотель, Ф. Аквинский, Р. Декарт, И. Кант, А. Шопенгауэр, Ф. Ницше, Г. Гегель, А. Бергсон, Л. Клагес, О. Кро, М. Шелер и др.), нейрофизиологии (И. М. Сеченов, Х. Джексон, Ч. Шеррингтон, И. Павлов, Ю. Конорский, А. Меграбян, Д. Хьюбел, Т. Визел, А. Ухтомский и др.) и психологии (С. Холл, Д. Болдуин, У. Гамильтон, Г. Гефдинг, Э. Титчинер, В. Дильтей, Ф. Крюгер, Х. Еренфельс, М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка, Т. Рибо, П. Жане, Ж. Пиаже, З. Фрейд, Д. Узнадзе, Л. Выготский, М. Бернштейн, А. Лурья, А. Леонт'ев, А. Запорожец и др.).

Ключевые слова: *структурно-уровневый подход, исторический процесс, психика человека, философия.*

The article contains the historical analysis of the development of structural approach to notion about human psychics in philosophy, physiology and psychology. (Plato, Aristotle, Aquinas F., R. Descartes, Kant, A. Schopenhauer, Nietzsche, Hegel G., A. Bergson, L. Klahes, O. Crau, Scheler and others.) neurophysiology (I. M. Sechenov, J. Jackson, C. Sherrington, I. Pavlov, J. Konorski, A. Mehrabyan, D. H'yubel, T. Wiesel, O. Ukhtom's kogo et al.) and psychology (S. Hall, D. Baldwin, W. Hamilton, G. Hefdynh, E. Tytchyner, Dilthey, F. Kruger, H. Erenfels,

M. Vertheymer, V. Köhler, K. Koffka, T. Ribo, P. Jeannet, Jean Piaget, Freud, D. Uznadze, L. Vygotsky, Bernstein, A. Luria, AN Leont'ev, A. Zaporozhets, etc.).

Key words: *the historical process, human psyche, structure-level approach concept.*

Структурно-рівневий підхід до розуміння психіки, на наш погляд, можна розглядати як конкретний засіб системного пізнання в психології. Найбільш повний аналіз процесу формування цього підходу здійснив М. С. Роговін [1], який спочатку простежив історичний розвиток його передумов, тобто окремо структурних та рівневих уявлень про психіку, а потім – трьохетапну еволюцію структурно-рівневої концепції від абстрактно-філософської схеми до генетичної і суто психологічної теорії.

Так, перша рівнева концепція, вважає автор, представлена в таких творах Платона, як “Держава” та “Федр” і є виразом двох варіантів донаукових уявлень про рівневу сутність психічного (три рівні: розумна частина душі – в голові, позитивні емоції – в грудях, прагнення до багатства та тілесних задовольень – у нижній частині тіла; два рівні: тіло і душа). Ці майже незмінені уявлення Платона (навіть зі стародавньої просторовою символікою: вищий – добрий, нижчий – поганий) перейшли спочатку в еллінізм (неоплатоніки та гностики), потім – у раннє християнство (апостол Павло) і простежуються в сучасних ідеалістичних концепціях.

Відмінність рівневого аналізу психічного Аристотеля (людина має рослину, тваринну та розумну душу) від вищевикладеного його вчителя Платона обумовлена домінуючою системністю його поглядів на космос (знизу – неорганізована матерія, зверху – дух) та впливом його біологічних уявлень про організацію органічного світу. Щодо взаємовідносин між трьома складовими психічного, то, на думку Аристотеля, під впливом даної людині ззовні безсмертної розумної душі рослинна та тваринна, як джерело тваринних пристрастей, удосконалюються і роблять можливою цілеспрямовану людську діяльність.

Ці ідеї про рівні психіки Платона і Аристотеля знайшли свій розвиток у філософських системах Ф. Аквінського, Р. Декарта, І. Канта, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Г. Гегеля, А. Бергсона, Л. Клагеса, М. Шелера, Н. Гартмана та ін. При цьому слід відзначити, що незважаючи на те, що Гегель (“Філософія природи”) навіть проголосив рівневий принцип універсальним філософським принципом, у психології залишались ті ж самі два рівні (тіло-душа) або три рівні (тіло-душа-дух). Ця традиція зберігалась і в численних, присвячених проблемі особис-

тості, працях таких німецьких філософів першої половини ХХ ст., як Л. Клагес, О. Кро, М. Шелер, Г. Гофман, Р. Тиле та ін. Спроби дати більш складну і сучасну схему рівнів психіки автор відзначає тільки у тих філософів того часу, які цікавились психічною патологією. Що ж до психологів, то вони частіше за все критикують цей підхід (наприклад, відоме висловлювання Г. Айзенка, що рівнева концепція психіки взагалі філософська спекуляція, а не психологічна теорія) [2].

У другій половині ХХ століття, як зауважує М. С. Роговін, у психології, як і в науці взагалі, спостерігається дуже широке використання поняття “рівень”, бо воно в загальному плані передбачає складний зміст, який має такі характеристики, як плюралізм, розмежування, спадкоємність, динамізм і одночасно стабільність. Що ж до суто психологічної концепції рівнів, то вона, по-перше, відповідає традиційній тенденції психології використовувати під впливом природничих наук поняття з просторовим змістом (“сфера”, “дистанція”, “розщеплення”, “поле”, “топологічна психологія” К. Левіна тощо), хоч і як допоміжний прийом для пояснення взаємовідносин неоднорядних складових психіки.

По-друге, ця концепція відповідає і другій, не менш поширеній тенденції в психології пояснювати психічне, використовуючи пари альтернативних понять (“свідоме – несвідоме”, “структура – функція”, “особистість – стан”, “біологічне – соціальне” тощо), в яких імпліцитно міститься уявлення про їх різнорівневі відносини (наприклад, за І. Павловим “свідоме-несвідоме” – це зони кори з оптимальною та зниженою збудливістю). Ця тенденція, на думку Роговіна, навіть може розглядатися, починаючи з певного періоду, як результат проникнення в психологію природничих даних про будову та функції центральної нервової системи, які безпосередньо свідчать про рівність людської психіки. Це, наприклад, і концепція гальмівного регуляторного впливу вищих нейрофізіологічних рівнів на нижчі (І. М. Сеченов, Х. Джексон, Ч. Шеррінгтон), і дані про дворівневість емоційної сфери людини (у І. Павлова – емоції і почуття; у А. Аствацатурова – таламо-протопатична та корково-епікритична системи; у Г. Мегуна, Д. Олдза – рівнева структура нервового субстрату емоційної сфери та самих емоцій), і дані про рівневу структуру пізнавальних функцій та їх нейрофізіологічного субстрату (Ю. Конорські, А. А. Меграбян, Д. Х’юбел, Т. Візел), і дані про неспецифічний та специфічний рівні функціонування нейрофізіологічного апарату в поясненні феномена “фігура та фон” тощо.

Усі ці природничі дані, зазначає М. С. Роговін, сприяли подаль-

шому розвитку та зміцненню рівневої концепції в психології, яка, починаючи з другої половини XIX ст., у поясненні генезису психіки спиралася на рівневу еволюційну теорію (більш глибоке по вертикалі – це філогенетично більш раннє, вроджене, спадкове; менш глибоке – пізніше, набуте).

Прикладом можуть слугувати перші дослідження розвитку психіки дітей (С. Холл, Д. Болдуін та ін.), які здійснювалися на основі біогенетичного закону Е. Геккеля (повторення філогенезу в онтогенезі), сприяли зближенню психології з природничими науками, але виявили безперспективність механічного перенесення деяких еволюційних та культурно-історичних паралелей на тлумачення як рівнів психіки, так і рушійних сил психічного розвитку.

У подальшому розвитку рівневої концепції в психології на основі досягнень у вивченні мозку намітилася тенденція відходу від одностороннього розуміння зв'язку між біологічним та психологічним як суто функціонального й утвердження більш адекватної структурної концепції складних динамічних нервових утворень, тобто функціональної системи (П. К. Анохін), яка базується на вченнях І. Павлова та О. Ухтомського, котрі підтверджують результати великої кількості нейрофізіологічних та клінічних досліджень. О. Р. Лурія, зробивши повний огляд цих досліджень, підкреслив, що найбільш суттєва риса функціональної системи полягає в тому, що вона, як правило, спирається на складну динамічну констеляцію ланок, розташованих на різних рівнях нервової системи, і що ці ланки, які беруть участь у здійсненні пристосувальної задачі, можуть змінюватися, у той час як сама задача залишається незмінною [3].

Узагальнюючи, Роговін робить висновок, що ідея рівнів психічного обов'язково приводить до ідеї структури, як і навпаки. Учений вважає, що історичним фоном виникнення і зміцнення поняття структури (цілісності) у психології була реакція на класичний асоціанізм, що вичерпав себе і бачив завдання наукового пізнання психічного в тому, "чтобы разложить сознание на составные элементы, подобные атомам, и найти общий закон связи этих элементов, подобный физическому закону тяготения. Таким законом был объявлен закон ассоциаций в пространстве и времени и по сходству" [1]. Зміст же поняття "структура", на його думку, психологія формувала, спираючись на свої сфери і на інші науки, у першу чергу на термінологічне визначення цього поняття (хоч і дещо суперечливе, бо "структура" тут одночасно і прихована, внутрішня, і така, що окреслює схему об'єкта), яке вперше з'явилося в математиці у другій половині XIX ст.

Показово, що в період загальної відмови від асоціанізму навіть у деяких відомих асоціаністів-психологів були спроби пошуку зв'язків між окремими елементами психіки: В. Вундт – апперцепція та “творчий синтез”; У. Гамільтон, Г. Гефдинг, Е. Титчинер, Т. Рібо – інтегративна природа пам'яті; Т. Титчинер – термін “структурна психологія” із завданням виявляти елементарні стани свідомості й об'єднувати їх.

Повним протиставленням асоціанізму кінця ХІХ – початку ХХ ст. було висунення багатьма психологами поняття про цілісність, яка розумілась не стільки як структура, скільки як цілісне нерозкладне переживання, яке потребує вивчення особливим методом розуміння (В. Дільтей, Ф. Крюгер та ін.). Прадда, Дільтей одночасно розрізняють такі три рівні аналізу людини: біологічна цілісність, інтрапсихічні зв'язки (значення), структурні зв'язки (встановлення загального і того, що повторюється).

Сучасний екзистенціалізм, який вбачає завдання психології в розкритті характеру людських переживань, на думку Роговіна, є продовженням саме цього психологічного напрямку. Дворівневий екзистенціальний аналіз кожної дії людини, як відрізка її життєвого шляху, починається з розкриття символічно виражених “структур проживання”, головні з яких – “шлях”, “крокування”, а підлегли – “рангове положення”, “кордон” тощо (перший рівень), а потім переключається на вихід людини зі “структур проживання” у “царство духа” з метою самоспоглядання (другий, суто людський рівень). Таким чином, і в цій концепції поняття “структура” і “рівень” виявляються дуже тісно пов'язаними.

Що ж до встановлення термінологічного та реально-психологічного змісту поняття “структура”, то відомо, що воно здійснено гештальтпсихологами в контексті дослідження проблеми організації сприймання (Х. Еренфельс, М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка). Роговін відзначає, що з самого початку запропоноване ними поняття “гештальт” (цілісна структура) імпліцитно містило в собі поняття про рівні, але якщо Х. Еренфельс вважав гештальтсприймання новою надбудовою над елементарними рівнями, то у гештальтпсихологів Берлінської школи сприймання як структура вміщує в собі і базові, і вищі рівні, самоорганізуючи їх. Серед чинників, що впливають на утворення структури з боку центральної нервової системи Вертгеймер розрізняв: периферичні (просторову близькість, подібність, тощо) та центральні (ступінь знайомства, установка, підкріплення). Рівнева інтерпретація особливо характерна для суб'єктивного аспекту сприймання.

Відомо, що головне поняття гештальтпсихології "структура" швидко почало виходити за рамки сприймання та універсуватись як у самій психології (для мислення і пам'яті – Келер, Коффка, Вертгеймер; для почуттів та потреб – Левін; для психології розвитку – Коффка; для психофізіологічної проблеми – Келер), так і в інших науках (для теоретичної фізики – Келер; для економіки – Вертгеймер). При цьому воно розкривалось та конкретизувалось через низку інших і в першу чергу через фізичне поняття поля ("психологічне поле"), у "силових лініях" динамічної саморегуляції якого психологічні структури ("я", "оточення" тощо) виявлялися тільки частиною.

У наш час, як зауважує Роговін, усі поняття гештальтпсихології дедалі більше зближуються з поняттями загальної психології. Це стосується і поняття "структура", яке, значно розширивши свій обсяг, утратило свій початковий гештальтистський зміст і застосовується і в таких галузях психології, як загальна, соціальна, патопсихологія, психофізіологія тощо. Автор наводить декілька прикладів практичного застосування структурного підходу в психологічних дослідженнях (У. Р. Гарнер, Г. У. Олпорт, Е. Енґайл), у яких спостерігається зворотній розвиток змісту поняття структури до злиття з поняттям системи, і це в той час, коли можливість повністю інтерпретувати психологічні поняття через загальну теорію систем є дискусійною (Д. Міллер, Р. Бек).

І все ж Роговін вважає поняття структури цінним засобом аналізу психіки, бо, по-перше, надає можливість одержання з нього таких важливих психологічних понять, як ціль, мотиви, рівні діяльності тощо, які в свою чергу надають поняттю структури більш глибокого змісту. По-друге, структурно-рівневі уявлення, на його думку, слід розглядати не тільки як допоміжний засіб або зручну інтелектуальну схему, а як схематизований, але адекватний вираз реально наявних екстра- та інтрапсихічних взаємовідносин. При цьому він пропонує свої міркування з приводу окреслення специфіки змісту понять структури та рівнів, яку слід ураховувати в психологічних дослідженнях.

На його думку, поняття структури і рівнів мають найбільшу цінність для психології в тих випадках, де вони змикаються із суміжним поняттям механізму (О. О. Ухтомський, М. О. Бернштейн), з його ідеєю психофізіологічної інтеграції задля єдиної, загальної функції різних органів (наприклад, виключення усіх видів рухів, крім одного). Підводячи підсумок обговоренню змісту понять структури і рівнів у психології, учений підкреслює, що в наведених випадках вони можуть розглядатися тільки як передумова суто психологічної структурно-рівневої теорії з причини відсутності рівневої динаміки, яка

становить структуру (наприклад, “свідоме-підсвідоме”, концепція двох видів пам’яті А. Бергсона тощо).

М. С. Роговін не згоден з думкою П. Жане про те, що першим автором дійсно структурно-рівневої концепції свідомості в історії науки був французький філософ початку XIX століття Т. С. Жуффруа, який вслід за В. Кузеном, І. Кантом та ін. на перше місце ставив вивчення психічних явищ ізольовано від зовнішнього світу і виключно шляхом самоспостереження. На його думку, насправді така концепція виникає лише наприкінці XIX ст. як результат перемоги в психології позитивізму, динамізму та прогресу фізіології у вигляді еволюційно орієнтованої психоневрологічної гіпотези (Х. Джексон, Г. Хед) про те, що сама будова центральної нервової системи є свідченням складного багаторівневого представництва в ньому різних психофізіологічних функцій: нижній рівень (спинний мозок та варолієвий міст) – елементарна рухова активність; середній (моторна ділянка кори) – більш складні координативні рухи; вищий – (передфронтальна ділянка) – складна цілеспрямована діяльність.

У наступному процесі поступового перетворення структурно-рівневої гіпотези в психологічну теорію Роговін виокремлює такі ключові фігури, як Т. Рібо, П. Жане, Ж. Піаже, З. Фрейд, Д. Н. Узнадзе, Л. С. Виготський, М. О. Бернштейн, О. Р. Лурія, О. М. Леонтьєв, О. В. Запорожець та ін. Так, внесок лідера французької психологічної школи Т. Рібо в цьому плані пов’язаний з тим, що він, хоч і в рамках традиційного для свого часу функціонального поділу психіки, намагався встановити певну рівневу структуру всередині кожної психічної функції. П. Жане, учень Т. Рібо, пішов значно далі, здійснивши спробу створення на основі ретельного психопатологічного аналізу загальної біолого-психологічної структурно-рівневої концепції психіки шляхом заміни традиційних психологічних понять на розроблені та систематизовані ним у вісім функціональних рівнів категорії, що становлять особистість чи навіть індивідуальність людини.

Усі ознаки структурно-рівневої концепції має, на думку Роговіна, психоаналітична концепція З. Фрейда. Базуючись на доннаукових уявленнях про психіку, Фрейд спочатку сформулював своє поняття про її рівні у вигляді форм реалізації психічної енергії (libido), яке переросло в протиставлення головних сфер психіки (“свідоме – несвідоме – підсвідоме”). Але, оскільки цими трьома рівнями психіки неможливо було пояснити весь спектр поведінки людини як у нормі, так і в патології, Фрейд висунув свою широко відому трикомпонентну структуру особистості (id – ego – super-ego), яка робила це з допомогою окрес-

лених ученим неструктурованих механізмів поведінки, динамічною основою яких він визначив психологічне витіснення (компенсація, раціоналізація, ідентифікація, проєкція, регресія, сублімація, егоцентризм, амбівалентність, дисоціація, негативізм, інверсії).

Не можна не погодитися з висновком Роговіна, що структурно-рівнева концепція З. Фрейда, як і структурно-рівнева концепція П. Жане, має значною мірою споглядальний характер, бо в жодній із цих теорій "не показан можливий психологічний механізм урівневої динаміки всередині складившоїся или складаючоїся системи психіки" [1; 222]. При цьому слід підкреслити, що шлях вирішення цього завдання він цілком слушно вбачає в аналізі відповідних експериментальних даних.

Наступний у методологічному та систематичному плані етап у формуванні структурно-рівневої концепції Роговіна пов'язує з дослідженнями психічних процесів у нормі та патології радянських психологів (Д. М. Узнадзе, О. М. Леонтьєв, М. О. Бернштейн, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець та ін.), в яких долається біологічно орієнтований функціоналізм двох вищевикладених теорій. Наприклад, результатом відомих досліджень установки Д. М. Узнадзе став висновок про два головні рівні регуляції поведінки: нижчий рівень – біологічно детермінована установка до біологічно доцільної (імпульсивної) дії; вищий рівень – особистісно детермінована (фіксована) установка до свідомої дії [4].

Складовими побудованої на результатах експериментально-психологічних досліджень структурно-рівневої теорії формування психіки О. М. Леонтьєва (стадії елементарної сенсорної психіки, перцептивної психіки, інтелекту та свідомості) стали не функціональні, тобто біологічні рівні, а суто психологічні рівні, що визначаються через поняття дії [5]. У працях М. О. Бернштейна [6], О. Р. Лурії [3], О. В. Запорожця [7] та ін. було підтверджено існування різнорівневої психічної регуляції дій: рівень пропріорецепції, рівень організації дії в зоровому полі, рівень предметної дії.

Підбиваючи підсумки проведеного історичного аналізу розвитку структурно-рівневого підходу в психології, який, безумовно, може розглядатися як один з конкретних прикладів самостійного розвитку загальнометодологічного структурно-рівневого підходу до вивчення складних об'єктів із суттєвими ознаками системності, Роговін робить дуже цінні методологічні висновки, незважаючи на відсутність у них зв'язку із системними положеннями Л. Берталанфі. По-перше, саме цей підхід він вважає методологічною основою, на якій і в теперішній час

здійснюється процес формування структурно-рівневої теорії як хоча і дуже широкої, але все-таки не універсальної концепції психіки [1].

У цьому корисному для психології процесі, який відмежовується, з одного боку, від механіцизму, а з другого – від деяких ідеалістичних теорій розвитку (концепція емергентної еволюції А. Александера та Л. Моргана; учення про ентелехію Г. Дриша; концепція “життєвого пориву” А. Бергсона тощо), Роговін вважає за необхідне уточнити завдання філософсько-методологічного аналізу рівневої структури складних об’єктів, у тому числі й психіки. Мається на увазі обов’язкова фіксація такої специфічної закономірності розвитку, як співвідношення нижчого та вищого рівнів, а саме: збереження нижчого у вищому, включення нижчого у вище, інтеграція різних рівнів у цілісну систему. У цьому зв’язку, на думку вченого, спеціального аналізу потребують такі поняття, як поняття максимального і оптимального рівнів, поняття зняття, підпорядкованості нижчого вищому тощо.

Пояснюючи ці відношення в плані цілісної людської діяльності, Роговін зауважує, що вона визначається, безумовно, перш за все соціальними умовами, але здійснюється при цьому в певних жорстко фіксованих фізіологічних межах. На прикладі дії фізичних, хімічних або біологічних законів стосовно до діяльності людини він стверджує, що реально існуюче у вищому нижче зберігає відносну самостійність через функціонування на специфічному підлеглому рівні (“тіньова структура”), а вище виконує стосовно до нього регуляторну функцію.

Щодо шляхів і засобів безпосереднього формування структурно-рівневої теорії психіки, то вчений вважає важливими в цьому процесі не тільки взаємозбагачувальні відносини психологічних понять з поняттями системного підходу, а і з деякими поняттями кібернетики та теорії інформації і не згадує при цьому теорію відкритих систем Л. Берталанфі. У психологічному ж тлумаченні поняття про рівні особливо важливим він проголошує загальнометодологічний постулат про можливість у деяких умовах абстрагуватися від безкінечної кількості параметрів для опису об’єкта, а базуватися тільки на фундаментальних для певного рівня, які справді забезпечують його опис [8]. Звідси стає зрозумілим бачення Роговіним необхідності внутрішньо розгорнути та специфікувати занадто широкі за своїм обсягом поняття рівнів та структури щодо психіки й одночасно виключити можливість аналогії з надіндивідуальними та нейрофізіологічними рівневими структурами як одну з принципових методологічних завдань психології.

Найбільшу методологічну цінність для подальшого розвитку системного психологічного пізнання, на наш погляд, має намічена Рого-

віним програма більш детального аналізу структурно-рівневої будови психіки, яка складається з таких етапів: систематичне порівняння різних психічних станів; послідовне зіставлення змін психіки структурного та неструктурного характеру, норми та патології; розкриття психологічних механізмів переходу з одного рівня на інший.

Показово, що розпочинає цю програму вченого саме завдання систематичного (системного) порівняння різних психічних станів, які, безумовно, виступають як конкретні і надзвичайно складні форми існування психіки в контексті багаторівневої організації людського організму і тому потребують глибокого системного дослідження. Здійснений нами системний опис психічних станів людини, на наш погляд, можна розглядати як крок у напрямку виконання цього завдання (9).

Література:

1. Роговин М. С. Развитие структурно-уровневого подхода в психологии // Системные исследования. Ежегодник. – М., 1978.
2. Айзенк Г. Ю. Психология: Польза и вред. Смысл и бессмыслица. Факты и вымысел. – Минск, 2003.
3. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. – М. : Изд-во МГУ, 1973.
4. Узнадзе Д. М. Психологические исследования. – Тбилиси, 1966.
5. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. – М., 1983.
6. Бернштейн Н. А. Очерки физиологии движений и физиологии активности. М., 1966.
7. Запорожец А. В. Развитие произвольных движений. – Киев, 1960.
8. Кремянский В. И. Очерк теории "интегративных уровней" // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970.
9. Юрченко В. М. Психічні стани людини: системний опис. – Рівне, 2006.